

Катерина МОСКАЛЬЧУК

Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1393-3945>

Електронна пошта: moskalchuk.katerina@gmail.com

Олександр ЧОРНИЙ

кандидат історичних наук, доцент

Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка

(Кропивницький, Україна)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

Електронна пошта: komandarmus12@gmail.com

**ФОТОЗНІМКИ ПОЛОНЕНИХ В «УМАНСЬКОМУ КОТЛІ»
РАДЯНСЬКИХ ВОЄНАЧАЛЬНИКІВ У СЕРПНІ 1941 РОКУ
ЯК ДЖЕРЕЛО ІНТЕРПРЕТАЦІЙ ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ**

На початку серпня 1941 року німецькі війська оточили та розгромили 6-у й 12-у радянські армії в урочищі Зелена Брама. Десятки тисяч офіцерів та червоноармійців потрапили у полон, включаючи високопоставлених воєначальників — генерал-лейтенанта І. М. Музиченка, генерал-майорів П. Г. Понедєліна та М. К. Кирилова. Сталінська репресивна машина поклала відповідальність за поразку двох армій на П. Г. Понедєліна й М. К. Кирилова та зробила їх зрадниками Батьківщини. Дослідники стверджують, що домисли і міфи, що сформувалися довкола постатей І. М. Музиченка, П. Г. Понедєліна та М. К. Кирилова за час їх полону, можна подолати, проаналізувавши їхні світлини, зроблені німецькими фотокореспондентами у серпні 1941 року. Автори вперше залучили усі доступні фото генералів під час їхнього перебування у полоні та провели джерелознавчу експертизу знайдених матеріалів. Представлені у межах публікації світлини дають змогу говорити про постюрідичну реабілітацію несправедливо звинувачених у зраді воєначальників.

Ключові слова: Уманський котел, Зелена Брама, Іван Музиченко, Павло Понедєлін, Микола Кирилов, полон, фотокореспонденти, фотоматеріали.

Постановка проблеми. Улітку 1941 року 6-а й 12-а радянські армії потрапили в кільце в урочищі Зелена Брама неподалік Умані. Це було перше велике оточення досить потужного радянського угруповання на території України у перші місяці німецько-радянського протистояння у роки Другої світової війни. Оточені радянські з'єднання на початку серпня 1941 року були повністю розгромлені, а значна частина офіцерів і червоноармійців потрапила у полон. Не оминули військового полону і обидва командарми — генерали І. М. Музиченко та П. Г. Понедєлін. В історію протистояння РСЧА і Вермахту на Східному фронті означені вище події увійшли під назвою «Уманське оточення», або «Уманський котел». Останнє визначення, на нашу думку, є більш змістовним, оскільки об'єктивніше відображає траге-

дію оточених і майже повністю «перемелених» армій.

Втрата 6-ї і 12-ї армій у першій декаді серпня 1941 року для Ставки ВГК і Генерального штабу Червоної армії стали аналогічною трагедією, що розгорнулася у перші тижні німецько-радянської війни у смузі оборони Західного фронту під командуванням генерала армії Д. Г. Павлова. Як і у випадку з Д. Г. Павловим і офіцерами штабу Західного фронту, Й. В. Сталін не став розбиратися у причинах поразки, а пішов добре перевіреним шляхом «пошуку» винуватців катастрофи серед високопоставлених офіцерів, безпосередньо причетних до подій, і «призначив» винними в Уманській трагедії командарма П. Г. Понедєліна та командувача 13-го стрілецького корпусу генерал-майора М. К. Кирилова, звинувативши їх у зраді Батьківщини.

І. М. Музиченко

П. Г. Понеделін

М. К. Кирилов

Рис. 1. Фото командармів І. М. Музиченка і П. Г. Понеделіна та комкора М. К. Кирилова, 1940 рік (з відкритих джерел)

Про це було оголошено у всіх бойових частинах Червоної армії наказом Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 року. Незважаючи на те, що у 1956 році обидва високопоставлених офіцери були реабілітовані рішенням Военної колегії Верховного суду СРСР, судження окремих дослідників і «знавців» теми на різноманітних воєнно-історичних форумах й досі залежать від обвинувальних положень згаданого вище наказу.

З огляду на це, юридичне виправдання командарма і комкора потребує «реабілітації історією», коли ключові пункти звинувачення, що були спростовані судовим рішенням, мають бути доповнені та поглиблені на основі раніше невідомих історичних джерел, що не були використані під час розслідування щодо вказаних осіб у 1955–1956 рр. Маємо на увазі фотоматеріали, на яких зафіксовані генерали, захоплені у полон в Уманському котлі.

Виходячи з викладеного, пропонується розвідка є актуальною та науково важливою як у межах історії Уманського котла, так і для об'єктивного осягнення історії Другої світової війни.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Оборонні бої літа 1941 року у радянській історичній науці були надто незручною темою для глорифікованої історії «Великої Вітчизняної війни», а тому у дослідженнях були представлені поверхово та означені як «тимчасові труднощі», що відчувала Червона армія у ході «прикордонної битви». Тривалий час ореол таємничості довокля радянських поразок підтримувався цензурними нормами, якими заборонялося публікувати

у відкритих виданнях і поширювати у засобах масової інформації невігідні для радянської агітаційно-пропагандистської машини проблеми початкового етапу протистояння РСЧА і Вермахту на Східному фронті під час Другої світової війни¹.

Вивчення історії загибелі 6-ї і 12-ї армій в Уманському котлі у радянській історичній науці стало актуальним лише з появою книги Є. А. Долматовського «Зелена Брама. Документальна легенда про одну із перших битв Великої Вітчизняної війни» (Долматовский, Е. А. 1989). Саме її публікація обумовила серед дослідників інтерес до незручної теми. Перші науково-популярні розвідки та серйозні наукові монографії у межах окресленої теми з'явилися на початку нового тисячоліття. Це роботи М. С. Ковальчука (Ковальчук, М. С. 2006), О. І. Нужи́на (Нуждин, О. И. 2011), В. О. Рунова (Рунов, В. А. 2011), В. В. Даценка (Даценко, В. В. 2013). Дослідники досить детально реконструювали історію оточення та загибелі 6-ї і 12-ї армій (Нуждин, О. И. 2011; Даценко, В. В. 2013). При цьому згадані автори лише у загальних рисах торкнулися реабілітації генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кирилова, подавши у межах досліджень короткі біографічні довідки із фактами виправдання їх

¹ Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в открытой печати и по радио. Москва: Главлит, 1949. С. 21; Перечень сведений, запрещенных к опубликованию в печати, передачах по радио и телевидению. Москва: Главлит СССР, 1976. С. 22.

радянськими судовими органами (Рунов, В. А. с. 358–359, 364–365).

Окремої уваги у контексті пропонованої статті заслуговує дослідження В. В. Даценка (Даценко, В. В. 2013), у якому автор навів подробиці реабілітації генералів, опираючись на їхні реабілітаційні документи, що були опубліковані на сторінках «Военно-історичного журналу» на початку 1990-х років (Судьбы генеральские. 1992). Разом з тим, проблема скасування знеславлення командарма і комкора продовжує перебувати під впливом обвинувальних пунктів наказу Ставки ВГК № 270 від 16 серпня 1941 року, якими вони були звинувачені у зраді, що й спонукало авторів до підготовки даної розвідки.

Мета дослідження — виявлення джерельних та інформаційних можливостей фотознімків полонених в Уманському котлі радянських воєначальників І. М. Музиченка, П. Г. Понеділіна та М. К. Кирилова як підстави корегування юридичних та воєнно-історичних оцінок («реабілітації історією») їх реальної відповідальності за катастрофічну поразку підпорядкованого їм військового угруповання.

Виклад основного матеріалу. 1 серпня 1941 року частини 1-ї танкової армії генерал-полковника Е. фон Кляйста та 49-го гірського корпусу генерала гірських військ Л. Кюблера у районі Новомиргорода замкнули кільце довкола 6-ї і 12-ї радянських армій. Унаслідок цього, в оточення потрапили чотири стрілецьких та три механізованих корпуси (дев'ять стрілецьких, три моторизованих, дев'ять танкових та п'ять гірськострілецьких дивізій), а також стрілецька дивізія військ НКВС, дві артилерійських та повітрянодесантна бригада, шість прикордонних загонів, інженерні частини, армійські шпиталі та інші тиллові підрозділи (Чорний, О. В. & Даценко, В. В. 2019, с. 185–190).

Оточенню передувала низка невдач, що зазнали війська Південно-Західного та Південного фронтів, якими відповідно командували генерал-полковник М. П. Кирпонос та генерал армії І. В. Тюленев. Після того як 1-й танковій армії Вермахту у 20-х числах липня 1941 року вдалося відсікти частини 6-ї і 12-ї армій від основних сил Південно-Західного фронту, Ставка ВГК 25 липня 1941 року вирішила передати/підпорядкувати обидва з'єднання командуванню Південного фронту. На той час 6-ю армією командував генерал-лейтенант І. М. Музиченко, 12-ю — генерал-майор П. Г. Понеділін. Обидві армії були доволі виснаженими в оборонних боях і зазнали

значних втрат. 29 липня 1941 року розпорядженням штабу Південного фронту 6-а і 12-а армії були зведені в т. зв. «групу Понеділіна» (Нуждин, О. И. 2011, с. 67). Це рішення було ухвалене з метою координації дій командувачів та штабів армій, яким загрожувало оточення. Командувачем об'єднаної групи було призначено П. Г. Понеділіна.

З 1 по 7 серпня 1941 року штаб «групи Понеділіна» неодноразово намагався організувати прорив кільця оточення, але без відповідної підтримки ззовні заблокованим у котлі частинам вивратися не вдалося. У той же час німецькі частини методично наносили удари по оточеному угрупованню з повітря та засобами артилерії, завдаючи оточенцям відчутних втрат. За найскромнішими підрахунками в Уманському котлі загинуло понад 20 тисяч радянських бійців і командирів. Серед вищого командного складу в оточенні загинули двоє командувачів корпусами (генерал-майор В. І. Чистяков та комбриг С. П. Зибін), чотири командири дивізій (генерал-майори М. Н. Белов та С. В. Верзін, полковники Б. О. Сорокін та С. Д. Губін), командувач артилерії 6-ї армії генерал-майор артилерії Г. І. Федоров та командувач артилерії 12-ї армії генерал-майор артилерії В. В. Владіміров, безвісти зник командир 8-ї танкової дивізії полковник П. С. Фотченков (Чорний, О. В. & Даценко, В. В. 2019, с. 191).

Опівдні 6 серпня 1941 року у районі села Сухий Ташлик при спробі прориву з оточення бійці 101-ї легко-піхотної дивізії захопили у полон командувача 6-ї армії генерал-лейтенанта І. М. Музиченка (Нуждин, О. И. 2011, с. 243). У ніч з 6 на 7 серпня 1941 року під час спроби прориву між селами Підвисоке і Левківка, в урочищі Жидівчик бійці 297-ї піхотної дивізії захопили у полон командувача 12-ї армії генерал-майора П. Г. Понеділіна та командувача 13-го стрілецького корпусу М. К. Кирилова (Нуждин, О. И. 2011, с. 201). Це стало апогеєм трагедії — у полон були захоплені командарми, вперше від початку німецько-радянського протистояння на Східному фронті. Усього за німецькими даними у полон в Уманському котлі було захоплено 103 тисячі осіб.

9 серпня 1941 року за вказівкою Й. В. Сталіна було створено спеціальну комісію з розслідування наслідків катастрофи. Уже наступного дня було зроблено перші «оргвисновки» — розформовано польові управління 6-ї і 12-ї армій (незважаючи на те, що їхні бойові прапори не були втрачені), а упродовж серпня – вересня 1941 року були

розформовані управління семи корпусів і 24 дивізій із 27, що потрапили у котел і фактично були розгромлені (Чорний, О. В. & Даценко, В. В. 2019, с. 190).

16 серпня 1941 року Й. В. Сталін спільно з В. М. Молотовим та Маршалами СРСР С. М. Будьонним, К. Є. Ворошиловим, С. К. Тимошенко, Б. М. Шапошниковим та генералом армії Г. К. Жуковим підписали наказ Ставки ВГК Червоної армії № 270, формулюваннями якого поклали усю провину за загибель 6-ї і 12-ї армій на командарма і комкора.

У документі сказано: «Генерал-лейтенант Понеделін, який командував 12-ю армією, потрапивши в оточення противника, мав повну можливість прорватися до своїх, як це зробила переважна більшість частин його армії. Але Понеделін не продемонстрував необхідної наполегливості та волі до перемоги, піддався паніці, злякався і здався у полон ворогу, втік до ворога, скоївши таким чином злочин перед Батьківщиною, як порушник воєнної присяги.

Командир 13-го стрілецького корпусу генерал-майор Кирилов, опинившись в оточенні німецько-фашистських військ, замість того, щоб виконати свій обов'язок перед Батьківщиною й організувати підпорядковані йому частини для стійкого опору противнику і виходу з оточення, втік з поля бою і здався в полон ворогу. У результаті цього частини 13-го стрілецького корпусу були розбиті, а деякі з них без серйозного спротиву здалися в полон»².

Судячи з оригіналу документа, він був написаний особисто Й. В. Сталіним, а основою для таких жорстких формулювань стало донесення командувача Південного фронту генерала армії І. В. Тюленєва (Тюленев, І. В. 1960, с. 155–156), який на тлі недавніх «розборок» зі штабом Західного фронту намагався уникнути відповідальності за поразку двох армій, що на момент їхнього розгрому діяли у складі фронту, яким він командував.

Звинувативши П. Г. Понеделіна і М. К. Кирилова у державній зраді, підписанти наказу у притаманній для радянської тоталітарної машини манері висловилися стосовно того, що ж робити з такими командирами. Ось як це фіксує документ: «Чи можна терпіти у лавах Червоної Армії боягузів, які тікають до ворога і здаються

у полон, або таких малодушних начальників, які при перших труднощах на фронті зривають з себе розпізнавальні знаки і дезертирують в тил? Ні, не можна! Якщо дати волю цим боягузам і дезертирам, вони в короткий строк деморалізують нашу армію і занаястять нашу Батьківщину. Боягузів і дезертирів потрібно знищувати»³.

Окрім П. Г. Понеделіна і М. К. Кирилова, у полон в Уманському котлі були захоплені й інші високопоставлені воєначальники — генерали М. Г. Снегов (командир 8-го стрілецького корпусу), І. О. Корнілов (командир 49-го стрілецького корпусу), С. Я. Огурцов (командир 10-ї танкової дивізії, з 25 липня командував частинами 49-го стрілецького корпусу), С. Я. Ткаченко (командир 44-ї гірськострілецької дивізії), М. Г. Прошкін (командир 58-ї гірськострілецької дивізії), В. І. Прохоров (командир 80-ї стрілецької дивізії), Я. І. Тонконогов (командир 141-ї стрілецької дивізії) та П. І. Абрамідзе (командир 72-ї гірськострілецької дивізії), а також комдив О. Д. Соколов (командир 16-го механізованого корпусу), імена яких не потрапили у формулювання наказу. І найголовніше, ще раз нагадаємо, що бранцем противника став і командувач 6-ї армії, який також не був «удостоєний» такої уваги. Останнє викликає інтерес у дослідників не один десяток років.

Не всі з вищеназваних радянських воєначальників пережили полон. З-поміж генералів, які потрапили у полон в Уманському котлі, вижити в німецьких таборах вдалося лише П. Г. Понеделіну, М. К. Кирилову, І. М. Музиченку, М. Г. Снегову, І. О. Корнілову, Я. І. Тонконогову та П. І. Абрамідзе. У червні 1945 року вони повернулися в СРСР, до кінця 1945 року проходили спецперевірку органами Головного управління контррозвідки «СМЕРШ» під особистим контролем начальника цього управління В. С. Абакумова (Судьби генеральские. 1992, с. 24–25). За результатами перевірки усі, крім П. Г. Понеделіна і М. К. Кирилова, були виправдані та відновлені у військових званнях. Це була фактично їхня реабілітація.

П. Г. Понеделін та М. К. Кирилов 31 грудня 1945 року були арештовані (Чорний, О. В. 2019, с. 203), чотири з половиною роки перебували під слідством, після чого за вироком Воєнної колегії Верховного суду СРСР 25 серпня 1950 року були розстріляні. Формулювання щодо провини обох генералів, що лягли в основу вироку, значною мірою повторюють наказ № 270 від 16 серпня 1941 року (Ліскин, Ю. А. 2010, с. 394). Реабілі-

² Російський державний військовий архів. Ф. 4. Оп. 12. Спр. 98 (Приказ Ставки Верховного Главного Командования Красной армии №. 270, 16 августа). Арк. 614.

³ Там само. Арк. 615.

товані у роки хрущовської «відлиги» 29 лютого 1956 року (Симонов, К. 1988, с. 25). Після цього обидва генерали 9 травня 1956 року наказом міністра оборони СРСР Маршала Г. К. Жукова були посмертно відновлені у військових званнях та звільнені з армії з формулюванням «у зв'язку зі смертю» (Симонов, К. 1988, с. 25).

Незважаючи на те, що П. Г. Понеделін і М. К. Кирилов були реабілітовані рішенням Воєнної колегії Верховного суду СРСР, вони в межах оцінок трагічних подій, що відбулися в урочищі Зелена Брама влітку 1941 року, й досі залишаються персонами, довкола яких подекуди тривають дискусії у площині — зрадили чи не зрадили командарм і комкор оточених в Уманському котлі. На нашу думку, причини цього такі: по-перше, Уманське оточення, загибель 6-ї і 12-ї армій і все, що з цим пов'язано, досить довго було за межами радянської історичної науки, а коли інтерес до неї проявився, окреслена проблематика почала обростати домислами, перекручуваннями, легендами; по-друге, реабілітація командарма П. Г. Понеделіна і комкора М. К. Кирилова пройшла тихо, без офіційних повідомлень і говорити про неї у вузькому колі знавців проблеми стали лише наприкінці 1970-

х — на початку 1980-х років. На військово-історичних форумах й досі можна натрапити на повідомлення, що однією з причин розстрілу П. Г. Понеделіна стали німецькі фотографії, на яких зображений командарм, який нібито «підіймає келих шампанського» за перемогу Вермахту, і що це фото тиражувалося на німецьких листівках. На початку 2000-х років про це писав М. С. Ковальчук, який стверджував, що такі листівки буцімто були надруковані в Новоархангельську, де П. Г. Понеделін перебував у перші дні полону (Ковальчук, М. С. 2006, с. 92). Де-хто стверджував, що такі листівки бачив сам Й. В. Сталін і що саме вони викликали у «вождя» реакцію у вигляді наказу № 270. Але у межах порушеної проблеми дослідники й досі шукають такі фотознімки і листівки. Інтерес до цього посилюється з публікацією науково-популярного видання «Німецькі танки в Україні, 1941 рік» авторства французького дослідника Ф. де Ланнуа, що з'явилася на пострадянському просторі у 2006 році, а у Західній Європі кількома роками раніше (Lannoy, F. de. 2001). У виданні було розміщено три фотознімки (рис. 2), на яких зображено полонених генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кирилова (Ланнуа, Ф. де. 2006, с. 99).

Рис. 2. Полонені генерали П. Г. Понеделін та М. К. Кирилов
(ймовірно місце зйомки штаб 1-ї танкової групи, м. Новомиргород, 7–8 серпня 1941 р.)

Саме ці світлини досить швидко заповнили простори всесвітньої мережі Internet, неодноразово передруковувалися у наукових та науково-популярних виданнях з історії війни і саме вони стали висхідною точкою у наших пошуках фотографій, що привідкрили би завісу таємничості довкола перших днів перебування П. Г. Понеделіна та М. К. Кирилова у полоні.

Звернімо увагу на світлини. Потужною зачіпкою для пошуку стали умовні позначення на задньому борту спецмашини — велика літера «К» та розміщена ліворуч емблема «качка на танкетці» (рис. 2, фото праворуч). Позначення свідчать, що автомобіль належав 1-й танковій

армії та використовувався для службових потреб 691-ї танкової роти пропаганди (нім. — Panzer-Propagandakompanie або PZ PK 691). А це означає, що світлини не є випадковими або любительськими, а зроблені професійними військовими фотокореспондентами, завданням яких було фіксувати життя і побут німецьких солдатів, події, що відбувалися на фронті, трофеї, військовополонених.

Як правило, фотознімки робилися за спеціально обумовленими стандартами, не могли демонструвати нічого зайвого, при цьому мали виконувати роль джерела інформації для цивільних німців. Якісні фотознімки, зроблені ротами пропаганди, використовувалися з комерційною

метою (мали великий тираж і надходили у вільний продаж), публікувалися у засобах масової інформації, окремі фотознімки призначалися для службового використання.

Звернувши увагу на цю особливість, нами встановлено, що фотографії опубліковані Ф. де Ланнуа, були зроблені для використання у пропагандистських практиках Третього Райху, а це значить, що їхня колекція може бути значною більшою.

У результаті пошуків нам вдалося виявити фотографії полонених генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кирилова, що зберігаються у фондах Федерального архіву Німеччини (нім. — Bundesarchiv). Знімки датуються 23 серпня 1941 року та, очевидно, були зроблені у м. Рівне, де генерали перебували у тюрмі для полонених високопостав-

лених радянських воєначальників. У Рівненську тюрму вони були доставлені 11 серпня 1941 року і були її бранцями до 10 листопада того ж року (Чорний, О. В. 2019, с. 164). Наша ідентифікація ґрунтується на етикетажі на зворотному боці фото та печатці агенції, що користувалася правами на їхню публікацію.

У нашому випадку це агенція «Presse-Illustrationen Heinrich Hoffmann», що належала Генріху Гофману — особистому фотографу Адольфа Гітлера. Агенція мала відділення у Берліні та Відні. Ця установа купувала фото у військових кореспондентів, які служили у ротах пропаганди. Усі знімки обов'язково штампувалися на зворотному боці, там же вказувався номер, назва фото (опис) та прізвище фотографа (рис. 3).

Bundesarchiv, Bild 146-1976-110-32
Foto: Hoffmann, Herbert | August 1941 ca.

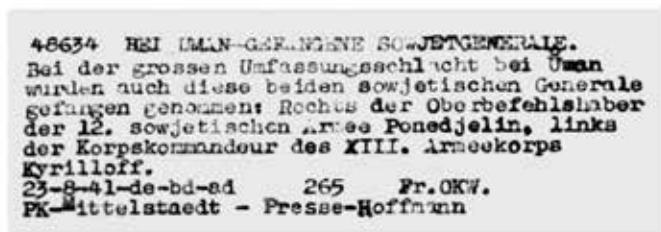

Рис. 3. Фото полонених генералів П. Г. Понеделіна і М. К. Кирилова (серпень 1941 р., фотограф Герберт Гоффман);

Приклад етикетажу одного з виявлених фотознімків авторства Хайнца Міттельштадта (праворуч).
Фонди Федерального архіву Німеччини

Авторами знімків значаться фотографи Герберт Гоффман (нім. Herbert Hoffmann) та Гайнц Міттельштадт (нім. Heinz Mittelstaedt). Останній служив фотографом у 637-й роті пропаганди у складі 6-ї німецької армії.

Загалом нами виявлено 12 фотографій, що за зовнішніми ознаками належать до фотозйомок 23 серпня 1941 року. Значна частина їх використовувалася в газетних публікаціях, а також розмішувалася у німецьких агітаційних листівках.

З-поміж них у німецькомовних газетах нами виявлені кілька фотографій, зроблених вищезгаданими фотографами (рис. 4). Костянтин Симонов свого часу написав, що світлини генерала П. Г. Понеделіна публікувалися у німецькій газеті «Völkischer Beobachter» (Симонов, К. 1988,

с. 17), проте, опрацювавши усі номери видання за 1941 рік, нами фото не виявлені.

Наприкінці серпня – у вересні 1941 року представлені фото не публікувалися з метою антирадянської агітації, розрахованої на вплив чи то оточених, чи то полонених радянських бійців та офіцерів. Їхня публікація була більше розрахована на інформування німецького суспільства про успіхи Вермахту на Східному фронті. Про це свідчать підписи під фото, які просто інформували читача, що у полон у районі Умані захоплені два радянських генерали⁴.

⁴ Bei Uman gefangene Sowjetgenerale. Tages-Post (Linzer). № 25. 25 August 1941. S. 1; Generale gefangengenommen. Oedenburger Zeitung. № 209. 13 September 1941. S. 3.

Рис. 4. Фото полонених генералів П. Г. Понеделіна та М. К. Кирилова, опубліковані в австрійській газеті «Tages-Post» (ліворуч) та в угорській газеті «Oedenburger Zeitung» (праворуч)

Щойно у Німеччині стало відомо, що П. Г. Понеделін та М. К. Кирилов звинувачені у державній зраді (інформація про дію в СРСР наказу № 270 стала відомою для німецьких спецслужб після захоплення у полон низки високопоставлених радянських воєначальників у Київському і Вяземському котлах наприкінці вересня – на початку жовтня 1941 року), німецька розвідка почала схиляти генералів до співпраці, пропонуючи перейти на службу до Третього Райху (Лискин, Ю. А. 2010, с. 373, 375). Співробітники із т. зв. «Східного міністерства» тиснули на генералів, у тому числі й брудними методами, використовуючи їхні світлини, зроблені у серпні 1941 року.

Це підтверджується виявленими нами агітаційними листівками, виготовленими у Німеччині за участю фахівців Імперського міністерства народної освіти і пропаганди (нім. *Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda*), очолюваного Й. Геббельсом. Це агітки у серіях «Z» і «RA». Зокрема, маємо російськомовну листівку (серія «Z», № 154-Z) у вигляді газети із чотирьох сторінок під назвою «Від свободи до рабства» (в оригіналі — «От рабства к свободе»)⁵, виготовленої у жовтні 1941 року тиражем 25 тисяч примірників. На її сторінках міститься фото генералів, що вже публікувалося в німецькомовній пресі у серпні 1941 року, але вже з підписом «Вони відмовилися захищати

сталінські застінки» та коротким повідомленням, що «командувач 12-ї радянської армії генерал Понеделін і командир XIII армійського корпусу генерал Кирилов перейшли на нашу сторону». Також у листівці було розміщено спеціальний купон-пропуск для тих, хто мав бажання здатися в полон (рис. 5).

В іншій листівці серії «RA» маємо ще кілька фото полонених П. Г. Понеделіна та М. К. Кирилова, зроблених 23 серпня 1941 року⁶ (рис. 6).

Проаналізувавши усі фото, ми дійшли висновку, що це дві фотосесії — 7–8 серпня 1941 року (три фото, ймовірно, зроблені в м. Новомиргороді в штабі 1-ї танкової армії, де генерали були вперше допитані під протокол в присутності генерал-полковника Е. фон Клейста) (Лискин, Ю. А. 2010, с. 372) та 23 серпня того ж року (на території тюрми для високопоставлених офіцерів РСЧА у м. Рівне). На усіх світлинах генерали зафіксовані в радянських генеральських одностроях зразка 1940 року, що спростовує тезу з наказу № 270 про офіцерів, які «зривають з себе розпізнавальні знаки» та «перебігають на сторону ворога». Знайдені та ідентифіковані фото підтверджують німецькі протоколи допитів генералів (Нуждин, О. И. 2011, с. 257–259, 262–264) та свідчення самих П. Г. Понеделіна й М. К. Кирилова, що вони були захоплені у полон при спробі прориву з Уманського котла (Лискин, Ю. А. 2010, с. 368–370).

⁵ От рабства к свободе. Газета-листочок. Серія «Z», № 154-Z. Октябрь, 1941 г. Тираж: 25 000. Мова: російська. Bundesarchiv. Колекція листівок.

⁶ Übersetzung des Flublatte 190 RA / Листівка серії 190 RA. Ноябрь, 1941 г. 8 с. Тираж: 2 000 000. Мова: російська. Bundesarchiv. Колекція листівок.

Рис. 5. Фото полонених П. Г. Понедєліна і М. К. Кирилова та купон-пропуск переходу на сторону німецьких військ командирів і бійців РСЧА з німецької газети-листівки (жовтень 1941 року)

Рис. 6. Фото полонених генералів П. Г. Понедєліна та М. К. Кирилова на німецькій агітаційній листівці серії «РА» (Фрагменти листівки 190 RA, листопад 1941 р.)

Пошук світлин високопоставлених радянських воєначальників у полоні дає змогу спростувати плітки про те, що німецькі агітаційно-пропагандистські органи виготовили листівки із фото командарма, на якому він нібито підіймає келих шампанського за перемогу Вермахту. З цього приводу наші аргументи наступні: по-перше, якби такі світлини були зроблені, вони без сумніву були б опубліковані в німецькомовній пресі у серпні – вересні 1941 року з відповідними коментарями; по-друге, якби німецькі пропагандисти дійсно виготовили листівки з такими фото, вони б обов'язково були знайдені радянськими спецслужбами. До того ж, матеріали слідства щодо обох генералів у червні 1945 – серпні 1950 року не мають навіть натяків на те, що такі фотоматеріали ширилися у роки війни у межах театру бойових дій. Є. А. Долматовський пізніше повідомляв, що німецькі літаки розкидали листівки-агітки (Долматовский, Е. А. 1989, с. 75), але з огляду на викладене вище можна прокоментувати це як домисли ключового очевидця подій.

Таким чином, проаналізовані фотоматеріали посилюють виправдальні положення рішення Воєнної колегії Верховного Суду СРСР від 29 лютого 1956 року про реабілітацію колишнього командувача 12-ї армії генерал-майора П. Г. Понеделна та колишнього командира 13-го стрілецького корпусу генерал-майора М. К. Кирилова як таких, що не вчинили злочину (Симонов, К. М. 1988, с. 25). При цьому залишається дати відповідь на питання: а чи можна покласти провину на командарма за те, що зведені в «групу Понеделіна» 6-а й 12-а армії загинули в Уманському котлі? Відповісти можна устами самого воєначальника. На допиті радянським органам слідства 24 липня 1946 року П. Г. Понеделін на подібне питання заявив, що його провина часткова, оскільки він не зміг належним чином організувати прорив (Лискин, Ю. А. 2010, с. 377). Від себе додамо, що провина за оточення не може лежати винятково на командувачу 12-ю армією, який в умовах напівоточення просив дозволу відвести війська за Синюху й зайняти нові рубежі оборони, але отримав відмову від вищого командування. Це зауваження є суттєвим для розуміння трагедії Уманського котла.

Об'єктивне вивчення порушеної проблеми обумовлює дати відповідь ще на два питання: 1) Чому суворого покарання вдалося уникнути командувачу 6-ї армії генерал-лейтенанту І. М. Музиченку, який наприкінці липня – на початку серпня 1941 року мав на плечах не меншу відповідальність за бойові частини, якими командував?

2) Чому І. М. Музиченко був виправданий за результатами фільтрації червня – грудня 1945 року?

Спочатку дамо відповідь на друге питання. За офіційною версією радянського слідства І. М. Музиченко нібито потрапив у полон тяжко пораненим, а отже не міг чинити опору. Довкола цієї версії захоплення командарма у полон побудував свою розповідь і Є. А. Долматовський, який пораненого командарма на власні очі не бачив, а лише переповів чутки, що ширилися серед оточенців (Долматовский, Е. А. 1989, с. 73). Про це згадував М. С. Хрущов, який влітку 1941 року був членом Військової ради Південно-Західного напрямку. Зокрема, він написав, що характер поранення був настільки важким, що командарм втратив ногу (Хрущов, Н. С. 1999, с. 325). Подібні повідомлення про «трагедію командувача 6-ї армії» подекуди ще можна зустріти в загальних роботах з історії війни, підготовлених російськими істориками. Забігаючи наперед, зазначимо, що М. С. Хрущов, розповідаючи про командарма, сплутав його з полоненим командувачем 19-ї армії генерал-лейтенантом М. Ф. Лукіним, якому німецькі лікарі дійсно ампутували ногу через тяжке поранення.

Тим часом німецькі джерела (зокрема, протоколи допитів) нічого не повідомляють про поранення І. М. Музиченка (Нуждин, О. И. 2011, с. 246–254). Світлини, зроблені німецькими фотокореспондентами у серпні 1941 року, свідчать, що командарм потрапив у полон без ознак поранення або каліцтва. Маємо кілька фото, зроблені 8 серпня 1941 року, ймовірно, у штабі 101-ї легко-піхотної дивізії у с. Сухий Ташлик, що нині зберігаються у тому ж таки Федеральному архіві Німеччини. На них зображений І. М. Музиченко в оточенні кількох німецьких офіцерів (рис. 7).

Так само, як і світлини П. Г. Понеделіна та М. К. Кирилова, фото командарма І. М. Музиченка німецькі пропагандисти розміщували на агітаційних листівках (серія «RA») та публікували на перших сторінках німецькомовних газет «Bedener Zeitung»⁷ (Німеччина), «Volkszeitung (Kärnten)»⁸ (Австрія) та «Banater Deutsche Zeitung»⁹ (рис. 8).

⁷ NSKK-Einsatz im Osten. Bedener Zeitung. № 12. 20 August 1941. S. 1.

⁸ Sowjetischer Armeeführer gefangen. Volkszeitung (Kärnten). № 18. 18 August 1941. S. 2.

⁹ Der Mann, der sein ich verlor. Banater Deutsche Zeitung. № 68 (23). 7 September 1941. S. 12.

*Рис. 7. Генерал-лейтенант І. М. Музиченко серед німецьких офіцерів, 8 серпня 1941 р.
Bundesarchiv. Bild: № 146-1975-086-05А (ліворуч)
та № 146-1992-081-13А (праворуч)*

Світлини полоненого командарма І. М. Музиченка з'явилися у німецькій пресі на тиждень раніше за фотографії П. Г. Понеділіна і М. К. Кирилова.

Як бачимо, командувач 6-ї армії не був «тяжко поранений», а отже потрапив у полон без «пом'якшувальних обставин». Це означає, що версія захоплення його у полон у «безсвідомому стані» є вигадкою, що врятувала його від відповідальності, а з тим і від розстрілу. Легенда про тяжке поранення стала основою і для успішного проходження І. М. Музиченком фільтрації у червні – грудні 1945 року. Не виключено, що біля витоків версії із пораненням стояли впливові покровителі командарма, скажімо, Г. К. Жуков, С. К. Тимошенко або С. М. Будьонний, з якими він служив у 1-й кінній армії на початку 1920-х років. Останнє могло послужити підставою для уникнення командармом відповідальності за загибель підпорядкованої йому армії на початку серпня 1941 року.

Інформація про тяжке поранення розтиражована в усіх біографічних довідках командарма (Москальчук, К. В. 2021, с. 24–24), що, безумовно, й досі впливає на оціночні судження дослідників щодо визначення персональної відповідальності командувачів 6-ї і 12-ї армій за трагедію оточених з'єднань в Уманському котлі.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Фотознімки, зроблені у ході німець-

ко-радянського протистояння на Східному фронті у роки Другої світової війни, слугували надійним і відносно дешевим засобом пропаганди. Промовисті фото, виконані на фронті чи у ближньому тилу, обидві сторони використовували з агітаційною та пропагандистською метою, змагаючись за думки, судження і рішення, насамперед, тих, хто перебував в окопах або у полоні. У ході дослідження нам вдалося знайти, атрибутувати та проаналізувати низку світлин полонених командувачів 6-ї і 12-ї армій — генералів І. М. Музиченка і П. Г. Понеділіна та командира 13-го стрілецького корпусу генерала М. К. Кирилова, які потрапили у полон у перші місяці німецько-радянської війни і чий світлини німецька пропаганда активно використовувала як для посилення бойового духу солдатів і офіцерів Вермахту, так і для вербування потенційних колаборантів.

Представлені у статті матеріали дають змогу більш об'єктивно подивитися на проблему оточення та знищення 6-ї і 12-ї армій наприкінці липня – на початку серпня 1941 року. Фото П. Г. Понеділіна та М. К. Кирилова є безапеляційним джерелом для спростування сталінських тез про те, що вони здалися у полон, «переодягнувшись у цивільне» чи «зірвавши з себе розпізнавальні знаки». У той же час виявлені фото командарма І. М. Музиченка дають змогу відкинути міф про те, що він потрапив у полон «тяжко пораненим», у «безсвідомому стані».

Рис. 8. Фото полоненого командарма з німецької агітаційної листівки, листопад 1941 р. та з німецькомовних газет «*Bedener Zeitung*» і «*Volkszeitung (Kärnten)*» (праворуч)

Представлені фотоматеріали є основою для додаткової постюридичної реабілітації П. Г. Понделіна та М. К. Кирилова, яких наказом Ставки ВГК № 270 було «призначено» головними винуватцями загибелі 6-ї і 12-ї армій. Разом із тим використані фотознімки є серйозним джерелом для оновлення юридичних та воєнно-історичних оцінок щодо ролі П. Г. Понделіна, М. К. Кири-

лова та І. М. Музиченка у трагічній історії Уманського котла 1941 року. Представлену колекцію фотографій та аналіз їх у подальшому варто враховувати при підготовці неупереджених біографічних довідок про цих високопоставлених радянських воєначальників. У перспективі пропонувану розвідку можна розширити та опублікувати окремим виданням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Lannoy, F. de (2001). *Panzers en Ukraine: juin – decembre 1941*. Bayeux: Heimdal, 186 p.
- Даценко, В. В. (2013). *Зелёная Брама: возвращение к легенде*. Кировоград: Иमेкс-ЛТД, 460 с.
- Долматовский, Е. А. (1989). *Зеленая брама. Документальная легенда об одном из первых сражений Великой Отечественной войны*. Москва: Политиздат, 316 с.
- Ковальчук, М. С. (2006). *Оточення вогневе. Подвиг і трагедія героїв Зеленої Брами*. Тернопіль: Астон, 208 с.
- Ланнуа, Ф де. (2006). *Немецкие танки на Украине, 1941 год*. перевод с французского О. Вайнер. Москва: Эксмо, 175 с.
- Лискин, Ю. А. (2010). *Тайники Великой Отечественной. Командарм Понделин и другие*. Москва: Спутник+, 512 с.
- Москальчук, К. В. (2021). Факт захоплення у полон командувача 6-ї армії І. М. Музиченка у серпні 1941 року: історико-джерелознавчий зріз. *International scientific and practical conference “Political science, philosophy, history and sociology: developmant areas and trends in Ukraine and EU” Wloclawek, Republic of Poland*. Wloclawek: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2021. с. 23–25.
- Нуждин, О. И. (2011). *Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.)*. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 328 с.
- Рунов, В. А. (2011). *Удар по Украине. Вермахт против Красной армии*. Москва: Вече, 384 с.
- Симонов, К. (1988). Уроки правды. *Наука и жизнь*. № 4, с. 16–25.
- Судьбы генеральские... (1992). *Военно-исторический журнал*. № 10, с. 25–32.
- Тюленев, И. В. (1960). *Через три войны*. Москва: Воениздат МО СССР, 256 с.

Хрущёв, Н. С. (1999). *Время. Люди. Власть. (Воспоминания)* (в 4 кн., Кн. 1). Москва: ИИК «Московские Новости», 656 с.

Чорний О. В. & Даценко В. В. (2019). Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брамы. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій*. Кропивницький, с. 185–230.

Чорний, О. В. (2019). Генерал-майор Павло Григорович Понеделін: історико-хронологічне досьє. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій*. Кропивницький, с. 157–184.

REFERENCES

Datsenko, V. V. (2013). *Zelenaya Brama: vozvraschenie k legende* [Green Brama: a return to the legend]. Kirovograd: Imeks-LTD, 460 s. [in Russian].

Dolmatovskiy, E. A. (1989). *Zelenaya brama. Dokumentalnaya legenda ob odnom iz pervyih srazheniy Velikoy Otechestvennoy voyny* [Green Brama. Documentary legend about one of the first battles of the Great Patriotic War]. Moskva: Politizdat, 316 s. [in Russian].

Kovalchuk, M. S. (2006). *Otochennia vohneve. Podvyh i trahediia heroiv Zelenoї Bramy* [Surrounded by fire. The feat and tragedy of the heroes of the Green Gate]. Ternopil: Aston, 208 s. [in Ukrainian].

Lannoy, F. de (2001). *Panzers en Ukraine: juin – decembre 1941* [Panzers in Ukraine: June – December 1941]. Bayeux: Heimdal, 186 p. [In French].

Lannua, F. de. (2006). *Nemetskie tanki na Ukraine, 1941 god* [German tanks in Ukraine, 1941] perevod s frantsuzskogo O. Vayner. Moskva: Eksmo, 175 s. [in Russian].

Liskin, Yu. A. (2010). *Tayniki Velikoy Otechestvennoy. Komandarm Ponedelin i drugie* [Secrets of the Great Patriotic War. Commander Ponedelin and others]. Moskva: Sputnik+, 512 s. [in Russian].

Moskalchuk, K. V. (2021). Fakt zakhoplennia u polon komanduvacha 6-yi armii I. M. Muzychenka u serpni 1941 roku: istoryko-dzhereloznavchyi zriz [The Fact of Capturing the Commander of the 6th Army I. Muzychenko in August 1941: A Historical and Source Study]. *International scientific and practical conference “Political science, philosophy, history and sociology: developmant areas and trends in Ukraine and EU” Wloclawek, Republic of Poland*. Wloclawek: Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2021. s. 23–25. [in Ukrainian].

Nuzhdin, O. I. (2011). Bitva pod Umanyu: tragediya 6-y i 12-y armiy (25 iyulya – 7 avgusta 1941 g.) [The Battle of Uman: the tragedy of the 6th and 12th Armies (25 July – 7 August 1941)]. Ekaterinburg: Izd-vo Ural. un-ta, 328 s. [in Russian].

Runov, V. A. (2011). *Udar po Ukraine. Vermaht protiv Krasnoy armii* [Strike on Ukraine. Wehrmacht against the Red Army]. Moskva: Veche, 384 s. [in Russian].

Simonov, K. (1988). Uroki pravdy [Lessons from the truth]. *Nauka i zhizn*. № 4, s. 16–25. [in Russian].

Sudbyi generalskie... [General's fates...] (1992). *Voenno-istoricheskiy zhurnal*. № 10, s. 25–32. [in Russian].

Tyulenev, I. V. (1960). *Cherez tri voyny* [Through three wars]. Moskva: Voenizdat MO SSSR, 256 s.

Hruschov, N. S. (1999). *Vremya. Lyudi. Vlast. (Vospominaniya)* [Time. People. Power. (Memories)]. (v 4 kn., Кн. 1). Moskva: ИИК “Московские Новости”, 656 с. [in Russian].

Chornyi, O. V. & Datsenko, V. V. (2019). Komandarmy, komkory ta komdyvy Zelenoї Bramy [Army commanders, corps commanders and division commanders of Zelena Brama]. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroizm i trahediia 6-yi ta 12-yi armii*. Kropyvnytskyi, s. 185–230. [in Ukrainian].

Chornyi, O. V. (2019). Heneral-maior Pavlo Hryhorovych Ponedielin: istoryko-khronolohichne dosie [Major-General Pavlo Grigorovich Ponedelin: historical-chronological dossier]. *Naukovi zapysky. Serii: Istorychni nauky. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroizm i trahediia 6-yi ta 12-yi armii*. Kropyvnytskyi, s. 157–184. [in Ukrainian].

Kateryna MOSKALCHUK

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Kropyvnytskyi, Ukraine)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1393-3945>

Oleksandr CHORNYI

*PhD of Historical Sciences, Associate Professor
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Kropyvnytskyi, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

**PHOTOGRAPHS OF SOVIET MILITARY COMMANDERS
CAPTURED IN THE “UMAN CAULDRON” IN AUGUST 1941 AS A SOURCE
OF INTERPRETATIONS OF MILITARY AND HISTORICAL EVENTS**

In late July and early August 1941, German formations from Army Group South in the Zelena Brama tract near Uman managed to surround and defeat the 6th and 12th Soviet Armies operating as part of the Southern Front. The culmination of the tragedy was the destruction and capture of tens of thousands of officers and Red Army soldiers. Among the high-ranking Soviet commanders who were captured were Lieutenant General I. Muzychenko, commander of the 6th Army, Major General P. Ponedelin, commander of the 12th Army, and Mikhail Kirillov, commander of the 13th Infantry Corps.

In this article, the authors argue that the facts of their enslavement during the war were widely used by both the German and Soviet sides, that the German propaganda organs used the fact of the generals' capture to raise morale in the Wehrmacht units and during the agitation of potential collaborators among Soviet prisoners of war, and that Stalin's repressive machine made Generals P. G. Ponedelin and M. K. Kirillov as the main traitors in the ranks of the Red Army, accused them of deliberately refusing to resist the enemy at the front, of collaborating with the enemy, and turned their hastily “prepared” stories of captivity into a tool to fight panic and cowardice in the Red Army. The researchers report that after the war, the generals returned to the USSR, where P.G. Ponedelin and M.K. Kirillov were shot, and former commander I.M. Muzychenko was “rehabilitated” and, as a key witness to the Uman tragedy of 1941, “conserved” in retirement.

The authors state that after the death of J. V. Stalin, although legal rehabilitation of generals took place in the USSR, it was so quiet that P. G. Ponedelin and M. K. Kirillov are still considered traitors in some places, and the circumstances of the capture of all three high-ranking commanders are still surrounded by speculation and myths that prevent their full rehabilitation. The researchers argue that the speculations and myths that have formed around the figures of I. Muzychenko, P. Ponedelin, and M. Kirillov during their time in captivity can be overcome by analyzing their photographs taken by German photojournalists in August 1941. For the first time, the authors used all available photos of the generals during their captivity and conducted a source examination of the found materials. The latter determines the relevance of the proposed study.

Key words: *Uman Cauldron, Zelena Brama, Ivan Muzychenko, Pavlo Ponedelin, Mykola Kyrylov, captivity, photojournalists, photographic materials.*